

# ZE ZJAWISK WSPÓLCZESNEGO JĘZYKA CZESKIEGO

Milan HRDLIČKA  
Univerzita Karlova

DOI: 10.14746/bo.2024.3.10

## Říkali to v Dohránu<sup>1</sup>

**Keywords:** the development of language, the expansion of flexion, deflectivisation, unification, differentiation, morphology, Czech language, variant, passive participle, adverb, particle, initial abbreviation

**Klíčová slova:** vývoj jazyka, expanze flexe, deflektivizace, unifikace, diferenciacie, morfologie, čeština, varianta, přičestí trpné, příslovce, částice, iniciálová zkratka

### Abstract

The natural language develops and various changes on all its levels occur by degrees. One of symptomatic features of language genesis is its unevenness. Not only individual languages but also their groups develop with uneven dynamism. The rate of changes differs in certain periods even within one language and its levels. In the formal morphology of contemporary Czech there is not only productive unification, differentiation and other processes, but also deflectivisation, weakening and limiting the flexion or even its loss. On the other hand there is the expansion of flexion when some adverbs and particles or some forms of passive participles are declined. (See the titles of TV programmes like *(The Play is) Finished*, *(The Table is) Set*, *(The Results Are) Summed Up*).

Přirozený jazyk se vyvíjí, na všech jazykových rovinách postupně dochází k různě výrazným změnám. Jedním z příznačných rysů jazykové geneze je její nerovnoměrnost. Jednotlivé jazyky i celé rodiny jazyků se vyvíjejí s nestejnou dynamikou, tempo změn není v určitých obdobích stejné ani u téhož jazyka, odlišnou rychlostí dochází ke změnám i v rámci jednotlivých rovin jazyka. Pokud jde o formální morfologii současné češtiny, vedle velmi produktivní unifikace, diferenciacie a dalších již popsaných procesů dochází v současnosti ke stále výraznějším projevům deflektivizace, tedy směřování k oslabení, omezení, či dokonce ztrátě flexe, a naopak k expanzi flexe, čili k situaci, kdy mluvčí ohýbají (skloňují) jednak některé neohebné slovní druhy (určitá adverbia, částice), jednak vybrané slovesné formy – např. tvary přičestí trpného (srov. názvy současných televizních pořadů *Dohráno*, *Prostřeno*, *Sečteno* aj.).

<sup>1</sup> Tento výstup vznikl v rámci programu Cooperatio, vědní oblasti Lingvistika.

Přirozený jazyk, jak známo, není neměnný, strnulý, jednou provždy daný. Je tomu právě obráceně – jazykový kód se vyvíjí (vývoj jazykové normy probíhá prostřednictvím variant, viz Jedlička 1974),<sup>2</sup> kontinuálně se proměňuje, neboť příslušný jazyk musí mimo jiné uspokojovat různorodé a měnící se komunikační nároky a požadavky dotyčného jazykového společenství. Nezanedbatelný je rovněž soustavnější a dlouhodobější vliv jiných jazyků, ať typologicky a genealogicky příbuzných, či odlišných. Zaznamenáváme ovšem i nepřehlédnutelné působení dalších faktorů – jde např. o snahu mluvčích po jazykovou ekonomii, o projevy vnitřní dynamiky jazyka aj. Geneze určitého jazyka se vedle značné stálosti jazykového systému<sup>3</sup> (Skalička 1960) vyznačuje povahou postupnou, umírněnou, evoluční, nikoliv tedy skokovou, překotnou (srov. výstižný Mathesiův pojem „pružná stabilita“).

Pozoruhodná je v této souvislosti výrazná a nápadná nerovnoměrnost vývoje určitého jazyka. Spočívá především v následujících skutečnostech:

- různé jazyky (popř. i celé rodiny jazyků) se vyvíjejí různým tempem (kupř. slovanské jazyky<sup>4</sup> se proměňují pomaleji než jazyky románské nebo germánské);
- nestejným tempem se v různých obdobích vyvíjí i jeden a týž jazyk (v češtině<sup>5</sup> proběhla řada změn do 15. století, poté byl vývoj méně dynamický; četné změny se objevují především ve slovní zásobě po roce 1989);
- různou rychlost i hloubku změn vykazují i jednotlivé jazykové roviny a plány: snadno a pohotově se mění lexikum, jako podstatně konzervativnější se proti tomu jeví gramatika, zvuková rovina i jádro slovní zásoby (blíže Skalička 1960, Jedlička 1974, Hrbáček 2004 a další).

Co se mluvnické roviny češtiny týče, resp. zejména jejího formálního tvarosloví, na které se v příspěvku zaměříme především, v odborné literatuře se v souvislosti s genezí nejčastěji hovoří o unifikaci (čili silné tendenci k jazykové seberegulaci, simplifikaci, směřování k analogickému vyrovnávání tvarů,<sup>6</sup> k morfologické pravidelnosti, k překonávání nepravidelností a výjimek), o podstatou protichůdné diferenciaci (pramenící z potřeby funkčního stylového odlišení výraziva, větší pestrosti a rostoucího

<sup>2</sup> Podnětnou otázku pohledu na jazykový vývoj nastoluje Skalička (1960) – je žádoucí směřování k jednoduchosti, pravidelnosti, či naopak ke složitě propracovanému sofistickovanému systému?

<sup>3</sup> Skalička (1960) pokládá za jeden z klíčových zákonů jazykového vývoje *zákon stability jazyka*, čímž míní značnou odolnost jazykového kódu vůči (vývojovým) změnám.

<sup>4</sup> V rámci slovanských jazyků se nejvíce změnila bulharština (blíže Skalička, 1960).

<sup>5</sup> Bylo by záhodno odlišovat vývoj i jejich jednotlivých útvarů a poloútvárů (srov. nestejnou kvalitativní i kvantitativní genezi češtiny spisovné a obecné, českých dialektů aj.).

<sup>6</sup> Dokladem je univerzální obecněčeská koncovka *-ma* v instrumentálu plurálu (*s téma našima novějma cizejma kamarádama*), expanze předložky *na*, koncovka *-i* v nominativu plurálu životných maskulin (*Angličani, Švédí, lidi, hosti, diplomati, bohemisti, gymnasti, svědci, kritici*), rostoucí frekvence osobní koncovky *-u* u některých sloves (*píšu, žiju, piju, studuju*,

počtu konkurenčních forem vyjádření), dále o racionalizaci a o intelektualizaci<sup>7</sup> a v neposlední řadě<sup>8</sup> též o internacionalizaci, jež je důsledkem intenzivního kontaktu jazyků (v současnosti zejména s angličtinou). Vliv cizích jazyků na češtinu se projevuje mimo jiné deflektivizací, tedy tendencí k oslabení, omezení, či dokonce ztrátě flexe (Uličný 2002, Čechová 2021 aj.).

Důsledky sílící deflektivizace v současné češtině jsou velmi pestré a různorodé (viz Adam 2017 aj.). Vedle vlivu cizího jazyka (dnes hlavně angličtiny) k nim vede rovněž řečová nejistota mluvčího, popř. jeho mluvní pohodlnost nebo nedostatečná znalost spisovné normy. Některé výrazy cizího původu se v naší mateřštině nutně neskloňují (*člověk s velkým charisma*), jindy se uživatel jazyka ohebnému výrazu vyhýbá (*Stalo se to dva roky zpátky* = před dvěma roky). Velmi výrazný je u nás ústup od přechylování ženských příjmení (*Eva Smetana, Alena Dostál*), kde užívání tradičního sufix *-ová* již není povinné (viz příslušnou legislativu), resp. uzuální.

Místo vztažných zájmen se ve výpovědi uplatňují nepatřičná vztažná příslovce (*Nehody, kdy přišlo o život pět lidí*) apod. Jsme rovněž svědky různých zjednodušení, např. v oblasti českých numerálií: některé číslovky se mnohdy neskloňují (*bez jedna celá pět*), nebo se ohýbá pouze jejich finální komponent (*před tři sta dvaceti lety* = před třemi sty dvaceti lety), i v oficiální komunikaci se toleruje jejich částečná invariančnost (*dvě stě padesátý závodník* = dvoustý padesátý závodník) atd.

Na druhé straně zaznamenáváme proud protichůdný, byť podstatně méně frekventovaný (nikoliv ovšem povahou marginální), a sice expanzi flexe za hranici ohebných slovních druhů (srov. Dufek 2016, Čechová 2021, Hrdlička 2022 aj.). V řečové komunikaci, a to jak neoficiální, tak i oficiální (hromadné sdělovací prostředky aj.) totiž dochází k situacím, v nichž rodilí mluvčí češtiny ohýbají, přesněji řečeno skloňují jednak některý z tradičních neohebných slovních druhů, např. vybrané částice nebo adverbia (*Některé strany opět hlasovaly proti ANU<sup>9</sup>; Trenér opět no-*

---

nikoliv již *píši, žiji, piji, studuji*), pozvolný přechod feminin od vzoru *kost* ke vzoru *píseň* aj. Neproduktivní tvary s menší četností výskytu se přizpůsobují formám produktivním s vysokou frekvencí a pravidelností, což přechodně (a paradoxně) vede k jejich zmožení, resp. ke vzniku variant.

<sup>7</sup> Racionalizace se chápe jako vědomá podpora tendencím vedoucím k důslednější a přehlednější systémovosti, snaha o pragmatické zjednodušování některých stránek jazyka (pravidla pravopisu aj.), intelektualizace pak jako zdokonalování schopnosti jazyka (složitou syntaxí, pracovanou terminologií) postihovat a vyjadřovat i složité a abstraktní vztahy a souvislosti.

<sup>8</sup> V souvislosti se spisovnou češtinou se hovořilo o tendenci demokratizační, dnes se poukazuje na její směřování k neformálnosti, větší mluvnosti (Hrbáček 2004), na tendenci k odvoditelnosti reprezentativního tvaru (Adam 2017).

<sup>9</sup> V tomto případě je však třeba upřesnit, že se o partikuli v pravém slova smyslu nejedná – jde totiž o iniciálovou zkratku značící *Akce nespokojených občanů*. Je zajímavé, že se expanze flexe neprojevuje ve všech pádech stejnou měrou: výrazná je v daném případě zejména v lokálu a také v instrumentálu, velmi vzácná by podle našeho soudu naopak byla např. v genitivu.

*minoval i křídelného útočnicka Petra Tenkrát*), jednak určitý tvar slovesný, hlavně substantivizované tvary přičestí trpného (*Ke všem zápasům se ještě vrátíme ve večerním Dohránu; Všechny ty recepty má z víkendového Prostřena; Hovořili o tom ve věřejším Sečtenu*).

Bude nepochybně zajímavé sledovat, kterým směrem se bude další vývoj v dané oblasti ubírat a jakým způsobem budou podobné případy z perspektivy spisovné normy hodnoceny (bude na ně pohlíženo jako na hovorové?). Podle našeho mínění budou obě zmíněné protichůdné tendence, zejména ta deflektivizační, nabírat na intenzitě a i nadále pokračovat, což pokládáme vzhledem k výrazně flektivnímu charakteru češtiny za poněkud paradoxní.

#### Literatura

- Adam R., 2017, *Příručka k morfologii češtiny*, Praha: Karolinum.
- Čechová M., 2021, *Kam spěje vývoj flexe nejen proprii?*, „Bohemistyka“ 20, s. 345–360.
- Dufek O., 2016, *O ČEZu, UNESCO a Ikea*, „Naše řeč“ 99, s. 256–268.
- Hrbáček J., 2004, *Úvod do studia českého jazyka*, Praha: Karolinum.
- Hrdlička M., 2022, *Ostatní strany hlasovaly proti ANU*, „Český jazyk a literatura“ 72, s. 143–144.
- Jedlička A., 1974, *Spisovný jazyk v současné komunikaci*, Praha: Univerzita Karlova.
- Skalička V., 1960, *Vývoj jazyka*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Uličný O., 2002, *K vývojové dynamice současné české flexe*. In: O. Uličný, O. Bláha (eds.), *Čeština – univerzálie a specifika 4*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 233–236.